

**ՔԱՌՅԱԿ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՀԵՐԻ ԲԱԽՈՒՄԸ
ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ
(Հայաստանը Կոստանդնուպոլսի խորհրդաժողովի նախօրեին,
1918 թ. մարտ - հունիս)**

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Անդրկովկասը շարունակում էր մնալ Քառյակ միության պետությունների՝ ուժերի աշխարհաքաղաքական նոր վերադասավորումների, սուր հակասությունների, ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շահերի բախումների կիզակետում: Հողվածում առանձնահատուկ ուշադրության է արժանացել այն հանգամանքը, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ Քառյակ միության պետությունների մոտալուտ պարտության շեմին, նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր քաղաքական ու տնտեսական խորը ճգնաժամում՝ շարունակելով մնալ օսմանյան Թուրքիայի ռազմաքաղաքական մարտավարության և դիվանագիտական փակուղիների բարդագույն հորձանուտում:

Բանալի բառեր - Հայաստանի Հանրապետություն, Վրաստան, Ադրբեջան, Ռուսաստան, Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Բուլղարիա, Թուրքիա, Թիֆլիս, Բաքու, Հոլի. Քաջագունի, Համո Օհանջանյան

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին միջազգային քաղաքական բարդ իրավիճակում Անդրկովկասում ծնունդ առած նորանկախ երեք հանրապետությունները՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը, շարունակում էին մնալ մեծ տերությունների՝ ուժերի աշխարհաքաղաքական նոր վերադասավորումների, սուր հակասությունների, ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շահերի բախումների կիզակետում: Հիրավի, տարածաշրջանին տիրելու համար պայքար էր ծավալվել ոչ միայն Քառյակ միության և նրան հարող առանձին երկրների, այլ նաև Համաձայնության պետությունների (Անտանտի) ու Խորհրդային Ռուսաստանի միջև: Նրանցից յուրաքանչյուրը, բացահայտ կամ գաղտնի, պայքարում էր հանուն իր աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական հեռահար նպատակների:

Քառյակ միության երկրների (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Բուլղարիա, Թուրքիա) մոտալուտ պարտության շեմին նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվել էր քաղաքական ու տնտեսական խորը ճգնաժամում՝ շարունակելով մնալ օսմանյան Թուրքիայի

ռազմաքաղաքական մարտավարության ու դիվանագիտական փակուղիների բարդագույն հորձանուտում: 1918 թ. հունիսի 3-ի Բաթումի պարտավորագրի պահանջները լուրջ խոչընդոտներ հարուցեցին Հայաստանի Հանրապետության համար Համաձայնության պետությունների և նրան հարող այլ երկրների հետ՝ ինքնուրույն և ազատ արտաքին քաղաքականություն վարելու ու դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու: Բանն այն է, որ այդ պարտավորագրով Օսմանյան կայսրությունը Հայաստանի Հանրապետությանը դրել էր շրջանակների մեջ՝ թույլատրելով նրան դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ մտնել միայն անմիջական հարևանների, դաշնակից Քառյակ միության և դրան հարող պետությունների հետ: Թեև հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրվել էր հաշտության դաշնագիր, սակայն օսմանյան Թուրքիան չէր բավարարվում ձեռք բերածով և շարունակում էր մնալ սպառնալիք մի փոքրիկ տարածքի վրա ամփոփված նորանկախ հայկական պետության կայացմանը: Այդ երկրի ռազմական ներխուժման վտանգն ավելի ու ավելի իրական էր դառնում, և այս անգամ արևելահայությունն էր հայտնվել ցեղասպանության ու հայրենագրկման սպառնալիքի առջև, ինչը տեղի ունեցավ Արևմտյան Հայաստանում և մյուս հայաբնակ վայրերում: Լեոն գրում էր. «Թյուրքաց Հայաստանը (Արևմտյան – Գ. Պ.) ոչնչացնելուց հետո երիտասարդ թյուրքերը ոչնչացնում էին նաև ռուսաց (Արևելյան – Գ. Պ.) Հայաստանը»¹:

Այժմ փորձենք հակիրճ ներկայացնել՝ ինչպիսի ռազմավարություն ու մարտավարություն էին որդեգրել Քառյակ միության պետությունները տարածաշրջանում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին. ինչո՞ւ բախվեցին նրանց աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական շահերը, ինչի հետևանքով Անդրկովկասը բաժանվեց ազդեցության ոլորտների երկու գլխավոր դաշնակիցների՝ կայզերական Գերմանիայի և օսմանյան Թուրքիայի միջև:

1918 թ. հունիսի սկզբներին Թուրքիան թեև արդեն մոտ էր պարտությանը, սակայն հետևողականորեն շարունակում էր իրագործել արտաքին քաղաքականության մեջ իր որդեգրած **համաթուրանական** ռազմավարական ու մարտավարական ծավալապաշտական ծրագրերը: Ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը բռնազավթելուց և ապրիլին Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը գրավելուց հետո թյուրքերը, կոպտորեն խախտելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրի (1918 թ. մարտի 3) 4-րդ հոդվածով ամրագրված սահմաններն ու պայմանները, շարունակեցին իրենց ռազմական առաջխաղացումը՝ ներկայացնելով արդեն տարածքային նոր պահանջներ ամբողջ Անդրկովկասի, Իրանի (Պարսկաստան), Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդներ-

¹ Լեոն, Անցյալից. Հուշեր, Թղթեր, Դատումներ. Հայոց հարց. Հայ հեղափոխական դաշնակցություն. Համաշխարհային պատերազմ. Հեղափոխություն, Թիֆլիս, 1925, էջ 344:

րի երկրամասերի նկատմամբ՝ ձգտելով հասնել մինչև Չինաստան:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ անդրկովկասյան երեք հանրապետությունների անկախ գոյությունն ու յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին դաշնագրերի ստորագրումը անմիջականորեն բխում էր օսմանյան Թուրքիայի շահերից՝ իրականացնելու իր ռազմավարական և մարտավարական ծրագրերը: Այս ամենը պայմանավորված էր տարածաշրջանում առկա ներքին և արտաքին քաղաքական մի շարք նպաստավոր գործոններով, որոնք ճարպկորեն օգտագործեց օսմանյան ռազմաքաղաքական ղեկավարությունն իր ռազմատենչ ու զավթողական պլաններն իրագործելու նպատակով: Բանն այն է, որ տարածաշրջանի երեք գլխավոր ազգերի՝ հայերի, վրացիների և ադրբեջանցիների միջև կուտակված ներքին և արտաքին խորը հակասություններն ու հակամարտությունները, նրանց արտաքին քաղաքական տարբեր կողմնորոշումներն ու ազգային-տարածքային սահմանային կնճռոտ վեճերը, հնուց եկող փոխադարձ անվստահությունն ու անհանդուրժողականությունը, կասկածն ու երկյուղը լայն հնարավորություն տվեցին օսմանյան ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը էլ ավելի խորացնելու և պառակտելու Անդրկովկասյան միությունը: Անշուշտ, ստեղծված պայմաններում հնարավոր չէր տարածաշրջանում **միացյալ ուժերով ճակատ կազմել Թուրքիայի ռազմական առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար:** Ավելորդ է ասել, որ Անդրկովկասը ի վիճակի չէր ռազմական ուժով լուրջ դիմադրություն կազմակերպել օսմանյան կանտոնավոր բանակի դեմ: Բանն այն է, որ թուրք-անդրկովկասյան պատերազմի հիմնական ծանրությունն ընկած էր հայկական զինված ուժերի վրա, ուստի այն վերածվեց թուրք-հայկական պատերազմի: Վրացիների ռազմական մասնակցությունը թուրքերի դեմ չնչին էր: Նրանք վայելում էին Գերմանիայի հովանավորությունը և դրանով ապահով զգում իրենց թուրքական ռազմական հարձակումից: Մահմեդականների դիվիզիան ընդհանրապես չէր մասնակցում ռազմական գործողություններին: Ավելին, կովկասյան թաթարները բացահայտ հայտարարեցին, որ ոչ միայն չեն կռվելու ցեղակից թուրքերի դեմ, այլև անվերապահորեն աջակցելու են նրանց: Նրանք թուրքերի հաղթանակն ու ռազմական տարածքային զավթումները համարում էին իրենց ազգային-քաղաքական ձգտումների իրականացում²: Ի դեպ, օսմանյան գորամասերը, օգտվելով միացյալ ուժերով հակաթուրքական ճակատ ստեղծելու անհնարինությունից և ռազմաճակատի անպաշտպանությունից, լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսեցին Մարդարապատի, Ղարաբաղի սայի և Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ, որտեղ նրանց դիմագրավեց թշնամու դեմ մեն-մենակ մնացած հայ ժողովրդի միասնական կամքը:

Միանգամայն ակնհայտ էին նաև **անդրկովկասյան երեք անկախ հանրապետությունների արտաքին քաղաքական տարբեր կողմնորո-**

² Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 2, գ. 19, թ. 14:

շումները: Վրացիները որդեգրել էին գերմանական, իսկ կովկասյան թաթարները անվերապահորեն թուրքական կողմնորոշում, սակայն երկուսն էլ վարում էին բացահայտ հակառուսական քաղաքականություն: Հատկանշական է, որ հայերի արտաքին քաղաքական դիրքորոշումն արմատականորեն տարբեր էր. նրա ավանդական կողմնորոշումը ռուսականն էր: «Նա (հայ ժողովուրդը - Գ.Պ.) շատ լավ ըմբռնում էր, որ իր համար ամենախրականը, - գրում է Լեոն, - ռուսական օրիենտացիան է և որ առանց Ռուսաստանի չէր կարող գտնել հանգստություն իր պատմական հայրենիքում: Հենց այդ պատճառով էլ վրացիներն ու թուրքերն ասում էին հայերին»³: Փաստորեն, անդրկովկասյան գլխավոր ազգերից յուրաքանչյուրը գործում էր հանուն սեփական շահերի, ուստի չկարողացավ ժամանակին արագ և ճիշտ կողմնորոշվել օսմանյան Թուրքիայից սպասվող նոր դավադրությունների սարդոստայնում: **Դժվար չէ նկատել նաև, որ այդ ամենի պատճառով անկարելի էր դառնում անդրկովկասյան միասնական արտաքին քաղաքականություն և ձկուն դիվանագիտություն վարելը:**

Թուրքիան, օգտվելով երկրամասում ստեղծված իր համար նպաստավոր պայմաններից, միաժամանակ ռազմական տարածքային զավթումներով, սպառնալիքներով և բարոյահոգեբանական ու դիվանագիտական ճնշումներով, առանց իր դաշնակիցներ Գերմանիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի հետ համաձայնեցնելու*, 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում Անդրկովկասի երեք նորանկախ հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին ստորագրեց միայն իր պահանջները բավարարող հաշտության դաշնագրեր: Դրանով Օսմանյան կայսրությունը իրականում լայն հնարավորություն էր ստանում վերջնականապես ապահովելու իր ռազմաքաղաքական և տնտեսական ազդեցությունն ամբողջ տարածաշրջանում: Բանն այն է, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի և դրան կից լրացուցիչ արձանագրությունների հիման վրա օսմանյան Թուրքիային անցնելիք տարածքների և երկաթուղագծերի մաքրումն ու հանձնումը սկսվել էին **դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապես հետո**, մինչդեռ դրա ամբողջական վավերացումը պիտի կատարվեր Կոստանդնուպոլսում մեկամսյա ժամկետում⁴: Փաստորեն, այդ **դաշնագրով օսմանյան Թուրքիան լայն հնարավորություն էր ստանում հայկական տարածքներով, կարճ ճանապարհներով արագ թափանցելու** Կովկաս, Բաքու, Միջին Ասիա և ավելի հեռուներ: «Թուրքիան, - գրում է Ա. Խաչատրյանը,- նոյնիսկ հակառակ զինակցու-

³ Լեոն, նշվ. աշխ., էջ 365:

* Ըստ 1916 թ. սեպտեմբերի 28-ի՝ Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև կնքված դաշնագրի՝ կողմերը պայմանավորվել էին չկնքել առանձին դաշնագրեր այլ երկրների հետ առանց կողմերի փոխադարձ համաձայնության, տե՛ս The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record - British-French Supremacy, 1914-1945, Yale University Press, 1979, էջ 73-74:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 6:

թեան մէջ սովորաբար ընդունուած քաղաքավարութեան՝ առանց իր զինակիցներու մասնակցութեան, անջատ հաշտութեան բանակցութեան սկսեր էր Կովկասեան ժողովուրդներէ կազմուած հանրապետութեան հետ: Նախապէս, ինչպէս կ'ըսէր Պոլսի Բուլգար դեսպանը, խաբեր էր իր զինակիցներն, ըսելով՝ թէ Կովկաս յանձնախումբ կը դրկէ՝ տեղին վրայ ծանօթանալու Կովկասի գործերու հետ և ոչ թէ դաշնագրութիւն կնքելու: Վերջը, սակայն, հակառակ անոնց կամքին, ներքին դաւերով պառակտելով այս միութիւնը, իւրաքանչիւրի հետ կնքեց իր պահանջներուն միայն բաւարարութիւն տուող դաշնագրութիւն»⁵:

Այսպիսով, **Թուրքիան երեք անկախ հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին միայն իր պահանջները բավարարող հաշտության դաշնագրերի ստորագրումը դիտարկում էր որպէս հուսալի պատնէշ, բուֆեր՝ իր անվտանգությունը ապահովելու Ռուսաստանից, որը ոչ հեռավոր ապագայում կարող էր իրական սպառնալիք դառնալ իր համար:** Ինչպէս նշում է Ալ. Խատիսյանը, «Տաճիկների (թուրքերի – Գ. Պ.) համար **անկախ Կովկասը** մի բաղձալի պատնէշ մըն էր Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ»⁶: Փաստորեն, այդ մարտավարությունը Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական կարևորագույն հանրագումարներից մեկն էր՝ պաշտպանվելու ռուսական վտանգից:

Այնպէս որ օսմանյան Թուրքիայի համար ստեղծվում էին ռազմաքաղաքական նպաստավոր նոր պայմաններ՝ Երևան-Զուլֆա երկաթգծով շարժվելու դեպի Բաքու, Կարս - Մուրմալու - Նախիջևան - Զանգեզուր (Սյունիք) - Ղարաբաղ (Արցախ) առանցքով ներթափանցելու Իրան, միջինասիական երկրներ՝ համաթուրանական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Ի վերջո, օսմանյան Թուրքիան սպառնում էր նաև տարածաշրջանում ավագ և հզոր դաշնակից կայզերական Գերմանիայի ռազմաքաղաքական և տնտեսական շահերին: Հովհ. Քաջագնունու գնահատմամբ՝ «Նրանք դաշնակիցներ են, բայց միևնույն ժամանակ նաև մրցակիցներ և այն էլ շատ խանդոտ մրցակիցներ: Նրանք ուշադրությամբ հետևում են իրար, և նրանցից յուրաքանչյուրի փոքր-ինչ շեղումը առաջ էր բերում մյուսի բողոքը»⁷: Թուրքիան փակում էր Գերմանիայի ճանապարհը՝ ներթափանցելու Մերձավոր Արևելք, և միաժամանակ զրկում տարածաշրջանի՝ վերջինիս խիստ անհրաժեշտ բնական հարստություններից օգտվելու հնարավորությունից: **Գերմանիային Անդրկովկասում ռազմաքաղաքական խնդիրներից ոչ պակաս հետաքրքրում էր տնտեսականը:** 1918 թ. հուլիսի 26-ին Բեռլինում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Համո Օհանջանյանը պաշտո-

⁵ Ա. Խաչատրյան, Արևելահայ և թուրք դիվանագիտական հարաբերությունները, Եր., Հայաստանի ազգային արխիվ, 2010, էջ 114:

⁶ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, փետրվար, էջ 110-111:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 12:

նական Երևանին հաղորդում է (ըստ Գերմանիայի ներկայացուցիչ գորավար Օ. ֆոն Լոսովի բացատրության). **«Գերմանիան Հայաստանով շատ ավելի քիչ է հետաքրքրված, քան Վրաստանով՝ թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական տեսակետներից:**

Քաղաքականապես Վրաստանը շատ ավելի է շահագրգռում Գերմանիային, քան Հայաստանը, իբրև ավելի առաջ գնացած միջազգային իրավունքի տեսակետից և նրան կարելի է հաշվի առնել իբրև արդեն կազմված պետություն իր որոշ սահմաններով, իր երկաթուղու գծով, իր կերտսինտպրովոդով, մարզանեցով և ծովային նավահանգստով: Վրաստանին նրանք արդեն նույնիսկ փոխառություն են տվել. իսկ Հայաստանը իր դեռ բոլորովին չպարզված սահմաններով, ընկած Ադրբեջանի և Վրաստանի մեջտեղը, իր անորոշ քաղաքականությամբ, իր չպարզված տնտեսական հնարավորություններով՝ այնքան էլ կարևորություն չի ներկայացնում Գերմանիայի համար օգտագործելու տեսակետից և մնում է միայն մեր խնդրի բարոյական կողմը, պատասխանատվությունը հայկական հարցի վերաբերյալ»⁸ (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Գ. Պ.): Ի վերջո, Գերմանիայի քաղաքական և տնտեսական շահերն անհրաժեշտաբար նրան մղեցին իր հովանավորության տակ առնելու Վրաստանը:

Ամենին էլ պատահական չէր, որ տարածաշրջանում օսմանյան Թուրքիայի վարած այդ քաղաքականությունը առաջ բերեց Գերմանիայի խորը գայրույթը: Վերջինս որոշեց չափավորել թուրքերի չափից ավելի ախորժակը և թույլ չտալ խախտել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով ամրագրված սահմաններն ու պայմանները: Ակնհայտ է, որ երկրամասի երկաթուղային ցանցը խիստ անհրաժեշտ էր պատերազմող կողմերից յուրաքանչյուրին և դրանցից որի ազդեցության ուղորտում հայտնվեր՝ նպաստելու էր այդ երկիրն ուժեղացնելուն: Թեև գերմանացիներին Արևելյան Հայաստանը տնտեսապես և քաղաքականապես չէր հետաքրքրում, սակայն այդ տարածքով էր անցնում երկրամասի երկաթուղային հանգույցի մի մասը, որտեղ բախվում էին Թուրքիայի և Գերմանիայի ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շահերը: Դրանից ելնելով՝ գերմանացիները համապատասխան խոստումներ էին տալիս՝ «աջակցելու» Հայաստանի Հանրապետությանը: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը և քաղաքական իրադարձություններն ու դիվանագիտական բանակցային գործընթացները, Գերմանիայի աջակցությունը իրատեսական չէր: Ինչպես վերը նշվեց, կայզերական Գերմանիային Արևելյան Հայաստանը տնտեսապես և քաղաքականապես չէր հետաքրքրում, հետևաբար նրան ձեռնտու չէր հանուն հայերի վտանգել և խորացնել առանց այն էլ լարված հարաբերությունները դաշնակից Թուրքիայի հետ:

⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 145:

Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, թե ինչու երկրամասում բախվեցին երկու գլխավոր դաշնակիցների՝ Թուրքիայի և Գերմանիայի աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական շահերը: Գերմանիայի շահերն անհրաժեշտաբար վերջինիս մղեցին իր հովանավորության տակ առնելու Վրաստանը: Գերմանիան պահանջեց Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունից դադարեցնել տարածաշրջանում ռազմական առաջխաղացումն ու տարածքային բռնագավթումները և բանակցային սեղանի շուրջ նստել երկրամասի ներկայացուցիչների հետ:

Նրա ճնշմամբ 1918 թ. ապրիլի 27-ին Կոստանդնուպոլսում կնքվեց գերմանա-թուրքական գաղտնի դաշնագիր, որով Անդրկովկասը բաժանվեց ազդեցության ոլորտների օսմանյան Թուրքիայի և կայզերական Գերմանիայի միջև: Ըստ դաշնագրի՝ Օսմանյան կայսրությանն էին անցնում Անդրկովկասում նրա գրաված գրեթե բոլոր հայկական տարածքները, ինչպես նաև Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղին և Ադրբեջանը: Անդրկովկասի մնացած տարածքները, մասնավորապես Վրաստանը, անցնում էին Գերմանիայի ազդեցության ոլորտ: Պատահական չէր, որ Գերմանական դրոշը արդեն ծածանվում էր Վրաստանում⁹: Իսկ դա հանգիստ չէր տալիս Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարությանը, հակասում էր իր աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական շահերին տարածաշրջանում: Ի պատասխան դրան՝ նույն օրը՝ ապրիլի 27-ին, գերմանա-թուրքական դաշնագիրը շրջանցելու նպատակով օսմանյան Թուրքիան գաղտնի դաշինք կնքեց մուսավաթականների հետ, որով բացվում էր թուրքերի ճանապարհը դեպի Բաքվի նավթը և Թուրքեստանի բամբակը և այլն:

Ահա այսպիսի չափազանց բարդ ու լարված ռազմաքաղաքական իրադրությունում հունիսի վերջին Կոստանդնուպոլսում իր աշխատանքն էր սկսելու Քառյակ միության պետությունների և այլ երկրների ու կովկասյան նորանկախ հանրապետությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչների կողմից գումարվելիք խորհրդածողովը, որտեղ ի սկզբանե ուրվագծվելու էին նրանց շահերի անխուսափելի նոր բախումները:

Փաստորեն, հունիսին Կոստանդնուպոլսում գումարվելիք խորհրդածողովով սկսվելու էր նաև հայ-թուրքական դիվանագիտական հարաբերությունների նոր փուլ: Լ. Շանթի բնորոշմամբ՝ «Թուրքերի՝ մեր հանդեպ անկեղծ վերաբերմունքի հետ հույս տածելը մեզ համար խելահեղություն կլինի: Այս ամենը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կատակերգություն, և հայը շատ լավ գիտի, որ այն, ինչն այս պահին ինքն է անում, ևս սոսկ կատակերգություն է, որը պահանջել են հանգամանքները:

Անձամբ ես կարծում եմ, որ այս խաղը չի կարող վճռորոշ ընթացք ստանալ, նույնիսկ առերևույթ կնքված հաշտությունը չի կարող վերջ-

⁹ Տե՛ս ՆԱՍ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 12:

նական լինել, որովհետև մեր և թուրքերի շահերը տրամագծորեն հակադիր են: Հաշտության կոնֆերանսի այս կատակերգությունը տեղի է ունեցել նախ՝ Տրապիզոնի և Բաթումի, այնուհետև՝ Բաթումի և Կոստանդնուպոլսի միջև ու ներկայումս կտեղափոխվի Կոստանդնուպոլսից Բեռլին, իսկ այս վերջին մայրաքաղաքից կրկին Կովկաս: Այսպես, հաջորդաբար, մինչ այն, երբ մեր պայքարի շարունակությունը զուգընթաց, վրա է հասնում վերջապես գերմանացիների պարտությունը և համաշխարհային մեծ կոնֆերանսը»¹⁰:

Ինչպես վերը նշվեց, հունիսի 4-ին օսմանյան Թուրքիան Բաթումում անդրկովկասյան նորանկախ երեք հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին ստորագրեց հաշտության դաշնագրեր: Հայ-թուրքական «հաշտության և բարեկամության» դաշնագրի վերջին 14-րդ հոդվածն արձանագրում է. «Դաշնագիրը կվավերացվի, և վավերացված օրինակների փոխանակումը կկատարվի Կ.Պոլսում, մեկ ամսվա ընթացքում կամ ավելի վաղ, եթե դա հնարավոր կլինի: Այն ուժի մեջ կմտնի այդ փոխանակման օրից»¹¹:

Հետևաբար՝ հուլիսի 4-ին լրանում էր Թուրքիայի մայրաքաղաքում Հայաստանի, ինչպես նաև Վրաստանի ու Ադրբեջանի հետ ստորագրված Բաթումի հաշտության դաշնագրերը վավերացնելու համար սահմանված մեկամսյա ժամկետը: Դրանով Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը ձգտում էր իրավականորեն ամրագրել իր տարածքային բռնազավթումները տարածաշրջանում:

Հունիսի 25-ին Գերմանիայի ռազմաքաղաքական ղեկավարության նախաձեռնությամբ Կոստանդնուպոլսում հրավիրվելիք խորհրդածոդովում¹² նախատեսվում էր վերադառնալ այդ դաշնագրերի դրույթների վերաքննարկումներին, թուրք-կովկասյան տարածքային և սահմանային առկա բոլոր խնդիրների համատեղ լուծումներին, որոնք «կապված են միմյանց հետ»¹³: Խորհրդածոդովին մասնակցելու էին Քառյակ միության պետությունների և Կովկասյան նորանկախ հանրապետությունների (Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հյուսիսային Կովկասի Լեոնականների) ղիվանագիտական ներկայացուցիչները: Կայզերական Գերմանիայի ղեկավարությունն անհրաժեշտ համարեց խորհրդածոդովին հրավիրել նաև Խորհրդային Ռուսաստանին՝ որպես Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը ստորագրող կողմի: Այդ ղիվանագիտական քայլն ուներ մարտավարական նշանակություն: Դրանով Գեր-

¹⁰ «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918)», հատոր II, աշխատասիրությամբ Ա. Պեյլերյանի, թարգմ. ֆրանս. Վ. Պոդոյանի, Եր., «Հայաստան» («Գրական հայրենիք»), 2005, էջ 330:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 6:

¹² Տե՛ս «Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս): Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2009, էջ 177:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 13, թ. 1:

մանիայի կառավարությունն ակնարկում էր, որ առանց Խորհրդային Ռուսաստանի մասնակցության և համաձայնության հնարավոր չէ խորհրդաժողովում վճռել ռուսական նախկին տարածքների վերաբերող որևէ կնճռոտ հարց: Բացի այդ, ՌԽՖՍՀ-ի պատվիրակության մասնակցությունը կարող էր չափավորել թուրքերի չափից ավելի մեծ պահանջները¹⁴:

Առաջ անցնելով նշենք, որ այդ վավերացումների հարցը դիվանագիտական ճանապարհով լուծելու այլընտրանք չկար, ուստի դաշնագրերն ուժի մեջ չմտան: Հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ, և որո՞նք էին այդ մարտավարության հիմնական դրդապատճառներն ու հետևանքները: Փորձենք պատասխանել այդ հարցերին:

Ինչպես նշեցինք, Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական կառավարությունը, կոպտորեն խախտելով 1918 թ. մարտի 3-ի Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով ամրագրված սահմանները և պայմանները, առանց իր դաշնակիցների հետ համաձայնության ու մասնակցության, հունիսի 4-ին Բաթումում անդրկովկասյան երեք նորանկախ հանրապետություններից յուրաքանչյուրի հետ առանձին-առանձին ստորագրել էր բացառապես իր պահանջները բավարարող դաշնագրեր՝ առաջացնելով Քառյակ միության պետությունների խորը զայրույթը: Բանն այն էր, որ Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագիրը կոպտորեն խախտելու հետևանքով Անդրկովկասից բռնազավթված կենսունակ տարածքների 28,6 տոկոսը, որը կազմում էր 38 հազար քառակուսի կիլոմետր՝ 1 միլիոն 250 հազար ազգաբնակչությամբ¹⁵, Օսմանյան կայսրությունն ամրագրել էր Բաթումի հաշտության դաշնագրերում, ինչն անհամատեղելի էր և հակասում էր տարածաշրջանում իր դաշնակիցների աշխարհաքաղաքական ու տնտեսական շահերին: Եվ բնավ էլ պատահական չէ, որ այդ ամենն ունեցավ իր տրամաբանական հակազդեցությունը Կոստանդնուպոլսում հրավիրվելիք դիվանագիտական բանակցային գործընթացներում:

Հունիսի 26-ին Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում Գերմանիայի հավատարմագրված դեսպան Իռեան Բերնսդորֆը Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավ. Ահարոնյանի և Ալ. Խատիսյանի (անդամ) հետ հանդիպման ժամանակ հայտնել է. «**Այդ խնդիրը** (դաշնագրերի վավերացումը – Գ. Պ.) **պետք է առայժմ թողնել**

¹⁴ Տե՛ս **Микаел Тумаян**, Дипломатическая история Республики Армения (1918-1920 гг.), Ер.: Национальный архив Армении, 2012, էջ 47-48:

¹⁵ Տե՛ս **Д. Завриев**, К новейшей истории северо-восточных вилайетов Турции, Тбилиси. 1947, էջ 70-71, տե՛ս նաև՝ **Ե. Սարգսյան**, Դավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Եր., 1994, էջ 56-57: Ի դեպ, Երևանի նահանգից Օսմանյան կայսրությանը փաստացի անցան Սուրմալուի ողջ գավառը, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների մեծ մասը և Երևանի ու Շարուր-Դարալագյազի գավառների փոքր մասը: Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը կազմելու էր մոտ 11 հազար քառակուսի կիլոմետր, տե՛ս **Ե. Սարգսյան**, նշվ. աշխ., էջ 56-57:

բաց, քանի որ **Կ. Պոլսի կոնֆերանսը Բաթումի բանակցությունների շարունակությունն է**¹⁶: Իսկ ի՞նչ նկատի ունեւր Ի. Բերնսդորֆը, երբ նշում էր՝ «Կ. Պոլսի կոնֆերանսը Բաթումի բանակցությունների շարունակությունն է»: Ըստ էության, խորհրդաժողովի քննարկման հիմքում դրվելու էր Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի հաշտության դաշնագրերի դրույթները դիվանագիտական ճանապարհով վերանայելու և փոփոխելու հարցը: Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան Կոստանդնուպոլսում հավատարմագրված իրենց դեսպաններին և ներկայացուցիչներին հանձնարարել էին հրավիրվող խորհրդաժողովում համախորհուրդ ջանքեր գործադրել, ինչպես վերը նշվեց, վերաքննելու և փոփոխելու Բաթումի հաշտության դաշնագրերը, որոնք անհամատեղելի էին իրենց շահերին ու նպատակներին, ճնշում գործադրել Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական ղեկավարության վրա՝ կատարելու վերջինիս կողմից կատարեն խախտված Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրում արձանագրված սահմանները և պայմանները: Ի վերջո, նպատակ էր դրվել չվավերացնել անդրկովկասյան նորանկախ հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև տարածքային այն սահմանագատումը, որն ամրագրվել էր Բաթումի հաշտության դաշնագրերի համապատասխան հողվածներում և դրանց կից լրացուցիչ արձանագրություններում¹⁷:

Այսպիսով, Կոստանդնուպոլսում հրավիրվելիք խորհրդաժողովում Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան դաշնակից օսմանյան Թուրքիային ներկայացնում էին հետևյալ հիմնական պահանջները.

1. Վերափոխել Բաթումի հաշտության դաշնագրերը, հրաժարվել դրանց վավերացումներից:

2. Ճանաչել 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով ամրագրված սահմանները և պայմանները: (Ի դեպ, 1918 թ. մարտին Տրապիզոնի թուրք-անդրկովկասյան բանակցությունների ժամանակ թուրքական կողմն ինքն էր պահանջում անդրկովկասյան պատվիրակություններից անվերապահորեն կատարել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության դաշնագրով ամրագրված պահանջները¹⁸.)

3. Տեղակայված թուրքական զորքերը ետ քաշել գրավված կովկասյան տարածքներից մինչև Կարս, Արդահան, Բաթում հաշտության դաշնագրով ամրագրված սահմանները:

4. Դադարեցնել տարածաշրջանում թուրքական շարունակվող ռազմական ներխուժումներն ու տարածքային բռնագավթումները և այլն:

Սակայն այդ պահանջները թուրք դիվանագետների համար ընդունելի չէին, ուստի բացահայտորեն մերժվեցին: «Եթե Գերմանիան ա-

¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 13, թ. 4:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 13, թ. 1, 4:

¹⁸ Մանրամասն տե՛ս **Գ. Պետրոսյան**, Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանուտում. հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 թ. փետրվար – 1918 թ. հունիս), Եր., 2018, էջ 39-76:

սոր համար կոնֆերանս կը հրաւիրէ՝ թուրքերու համար պետք չէ: Այդպէս Թուրքիան, - գրում է Ա. Խաչատրյանը, - նախապէս կարևորութիւն չտուաւ այս պահանջներուն, սակայն պատերազմի անողոք դարձուածքները եկան զինք բռնադատելու՝ համաձայնութեան մը գալ իր «մեծ դաշնակցի» հետ»¹⁹:

Կարևոր է արձանագրել, որ ռազմաքաղաքական իրադարձությունները զարգացան այնպէս, որ Կոստանդնուպոլսում գումարվելիք խորհրդաժողովը օրեր, շաբաթներ շարունակ հետաձգվում էր ու այդպէս էլ չկայացավ: Հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ: **Առաջին պատճառը.** դաշնակիցներ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի վերը նշված հիմնական պահանջների կատարումից հրաժարվելու նպատակով Օսմանյան կայսրությունը որդեգրեց խորհրդաժողովի գումարումը ձգձգելու դիվանագիտական մարտավարությունը: **Երկրորդ պատճառը** տարածաշրջանում Քառյակ միության պետությունների միջև գոյություն ունեցող հակասություններն էին, շահերի բախումները. ներքին տարաձայնություններն ու անհամաձայնություններն աստիճանաբար ավելի ու ավելի էին սրվում՝ պայմանավորված գերմանա-թուրքական տարբեր խմբավորումների ռազմական նոր անհաջողություններով ու Առաջին աշխարհամարտում նրանց մոտալուտ պարտությամբ: Ալ. Խատիսյանը հետագայում գրում է. «Պատերազմի մեծ ճակատներուն վրա, տեղի կունենար ճակատագրական բեկումը: Պատերազմի բախտը կը դաւաճանէր Գերմանիոյ եւ իր զինակիցներուն»²⁰, «Որքան աւելի կը մեծնային այդ անհաջողութիւնները, այնքան աւելի թուրքերը ու գերմանացիները կը խուսափէին կոնֆերանսի մասին խօսելէ»²¹: Դիվանագիտությունը այլևս անգոր էր կանխելու իրադարձությունների արագ ընթացքը: Փաստորեն, ստեղծված ռազմաքաղաքական նոր իրադրությունում **խորհրդաժողով գումարելն այլևս ընդունելի չէր նաև դաշնակից Գերմանիայի համար:** Եվ ամենևին էլ պատահական չէր, որ վերջինս հարկադրաբար հրաժարվեց այդ դիվանագիտական մարտավարությունից: Այդպէս Կոստանդնուպոլսի խորհրդաժողովի գումարումը կորցրեց իր օրախնդիր լինելու իմաստը և վերջնականապէս ձախողվեց:

Բայցևայնպէս, քննարկման ենթակա մի շարք կարևորագույն ու հիմնական հարցեր, որոնք պետք է արծարծվէին խորհրդաժողովում, քննարկման նյութ դարձան Քառյակ միության պետությունների և հրավիրված տարբեր պատվիրակությունների ներկայացուցիչների՝ Կոստանդնուպոլսում, Բեռլինում, Վիեննայում և այլ քաղաքներում մասնավոր բազմաթիվ հանդիպումների և դիվանագիտական բանակցությունների ժամանակ:

¹⁹ Ա. Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 116:

²⁰ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, դեկտեմբեր, էջ 108:

²¹ Նույն տեղում, էջ 101:

Անկասկած, մասնավոր հանդիպումներում և բանակցային գործընթացներում Հայկական հարցը պետք է լուծվեր նույն տրամաբանությամբ՝ քաղաքական ու դիվանագիտական հակասությունների ու շահերի բախումների իրողությունների մեջ: Դժվար չէ նկատել, որ առջևում սպասվում էին նոր փորձություններ ու ծանր օրեր հայկական պատվիրակությունների դիվանագիտական բարդ պայքարի հորձանուտում:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – Конфликт интересов государств Четверки в Закавказье (Армения накануне Константинопольской конференции, март-июнь 1918 г.). – В статье подробно освещается, что Закавказье продолжало оставаться средоточием новых геополитических перестановок сил, острых противоречий, столкновений военно-политических и экономических интересов государств «четверки». Особое внимание было обращено на то, что накануне неминуемого поражения «четверки» в ходе Первой мировой войны новонезависимая Республика Армения оказалась в глубоком политическом и экономическом кризисе, продолжая оставаться в тяжелейшем водовороте военно-политической тактики и дипломатическом тупике османской Турции.

Ключевые слова: Закавказье, геополитические перестройки, политические интересы, глубокий кризис, дипломатический тупик, Первая мировая война

GEGHAM PETROSYAN – Conflict of Interests of the Central Powers in Transcaucasia (Armenia on the eve of the Constantinople Conference, March-June 1918). – The article covers in details that the Transcaucasia continued to be the focus of new geopolitical realignments of forces, sharp contradictions, conflicts of military-political and economic interests of the Central Powers. Particular attention was paid to the fact that on the eve of the imminent defeat of the Central Powers during the First World War, the newly independent Republic of Armenia found itself in a deep political and economic crisis, continuing to remain in the most difficult vortex of Ottoman Turkey's military-political tactics and diplomatic impasses.

Key words: Transcaucasia, geopolitical restructuring, political interests, deep crisis, diplomatic impasse, World War I